

UOT: 821(=512.1)

Azər Turan (Əbilov)*

TÜRK DÜNYASININ “FAUST”LA İLK TANIŞLIĞI, YAXUD HÖTE ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

Açar sözlər: maarifçilik dövrü, romantizm, Höte, Faust, Ə.Hüseynzadə

Key words: age of enlightenment, romanticism, Goethe, Faust, A.Huseynzade

Ключевые слова: эпоха просвещения, романтизм, Гёте, Фауст, А.Гусейнзаде

Hötenin ədəbi nəhəngliyi, onun ecazkar şeiri və fəlsəfəsi, alman maarifçiliyinin düşüncələr aləmi və romantizminin üslubu, obrazlar sistemiylə türk dünyasının ilk tanışlığı 1893-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə vasitəsilə gerçəkləşsə də, Hüseynzadənin almancadan tərcüməsində “Faust” əsəri 35 il sonra, 1932-ci ildə İstanbulda nəşr olundu.

***

“Ötədən bəri uğraşmaqda olduğum “Faust” tərcüməsinin bir qismi (qismən mənzum) 1932-ci ildə Hötenin vəfatının 100-cü ildönümü dolayısı ilə prof. Tofiq Rənzinin himmətilə basıldı” [1, s.5].

Bunu Əli bəy Hüseynzadə yazır.

Türkiyəli Kuran Burcoğlu isə bir sıra məqamlarda yanılsa da, hər halda, yuxarıdakı fikirlərimizə dəstək ola biləcək mülahizələr söyləyib: «Faust»un ilk türkcə çevirisi, 1 Kasım 1904-cü il tarixli (1906-cı il olmalıdır – A.T.) Bakıda çıxan “Füyuzat” məcmuəsində yayımlanan, Jon Türk hərəkatının üyələrindən Hüseynzadə Əli bəyin yapmış olduğu qismi bir çeviridir. Çeviri yapıtın “İthaf” qismi ilə sınırlıdır. Çevirməni... Almancaya hakim bir türk aydınıdır və bu çeviri, çox böyük olasılıqla Hötenin yapıtlarından dilimizə yapılmış ilk dolaysız çeviridir” [2, s.255].

Əfsus ki, Burcuoğlu ilk nümunənin daha əvvəllər – 1893-cü ildə Türkiyədə «Məlumat» məcmuəsində, sonra «İctihad» dərgisində dərc edilməsindən xəbərsizdir. Ondan da xəbərsizdir ki, “Höteni tanıdığından bəri, “Faust“ Əli bəyin “İncil”idir” [3, s.3]. Xəbərsizdir ki, əslində, türk oxucusunun və türk ədəbi camiasının Höte ilə ilk tanışlığına Səlyaninin imzası ilə işıq üzü görən həmin parça 1906-cı ildə deyil, 1893-cü ildə dərc olunmuşdu. Almaniyada maarifçilikdən romantizmə keçid dövrünü gerçəkləşdirən Höte türk dilində ilk dəfə, az qala, bir türk şairi qədər şərhanə ahənglə danışmağa başlayırdı:

*Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanad var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşub fəvqü çəmənvarda quşlar,
Əlhan ilə ihtar qıllarsa baharı.
Sevdayi-vətən sevgi ilə eylər isə seyr
Səhraları, dəryaları bir durna qatarı.
Camli, yüce dağlar üzərində əzəmətlə*

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: turan_1963@mail.ru

*Şahin pərü-balın açib eylərsə təali
Yüksəlməyə balalara ələmləri seyrə
Hər fərdi edər sevg onun hissi-xəyalı [4, s.49].*

Səlyani Höteni Almaniyadan siyasi, psixoloji təbəddülatlar məngənəsində gərilməkdə olan Türkiyəyə belə bir üslubda gətirirdi. Sonra Hötenin, necə deyərlər, Bakı – «Füyuzat» dövrü başlanacaqdı. Məncə, biz bu böyük tarixi və ədəbi gerçəkliyə biganə qalmamalıyıq. Əli bəy maarifçilik dövrünün fəlsəfəsini şəkilləndirən “Faust” qəhrəmanlarını milli ədəbi düşüncənin məhrəm obrazlarına çevirməklə xəbərdar edirdi ki, qloballaşan dünyada müasir milli ədəbiyyatımız dünya ədəbiyyatının estetik dövrüyəsində cərəyan etməlidir. Bir sıra hallarda isə o artıq özünün ədəbiyyat missiyasını literatur funksiyası ilə bölüşməyə məcburdur...

***

1906-cı ildə nəşr olunan «Füyuzat»ın ilk sayında Almaniyanın Veymar şəhərində milli teatrın qarşısında 1857-ci ildə Şiller və Höteyə ucaldılmış məşhur abidənin (heykəltəraş Ritsel) təsviri verilmişdi və «Füyuzat» ilk sayından etibarən oxucusunu «Faust»dan parçalarla tanış etməyi özünə, deməzdim ki, təkcə ədəbi, ədəbi olduğu qədər də milli-siyasi və məfkurəvi bir vəzifə bilmişdi. Unutmayaq ki, Veymar o zaman maarifçiliyin Qərbdəki mərkəzlərindən biriydi və Əli bəyin bu təşəbbüsü Azərbaycan oxucusunu alman mədəniyyəti ilə tanış etmək cəhdindən daha çox, Qərbdəki, o halda isə Almaniyaadakı maarifçilik düşüncəsinə və romantik ədəbiyyat axınına diqqəti cəlb etmək məqsədi daşıyırdı.

1932-ci ildə nəşr olunan kitab isə Hötenin Türkiyədə çıxan ilk kitabıydı. (Türkiyədə Seniha Göknil «Faust»un səhnələşdirilmiş versiyasını 1935-ci ildə, Recai Bilgin isə əsərin tam mətnini 1941-43-cü illərdə Milli Egitim Bakanlığı tərəfindən nəşr etdirmişdir) Və bizimkilərin əsasən dilinin ağırlığına görə qınadığı bu kitabçanı XX yüzil türk şeirinin dahilərindən olan və Əli bəy Hüseynzadənin 1905-ci ildə «Kaspi» qəzetində dərc olunmuş məqalələrindən birində «Şərqi Bayronu» [5, s.8] adlandırdığı Əbdülhəq Hamid yüksək dəyərləndirirdi. Əli bəyə ünvanladığı 10 aprel 1932-ci il tarixli məktubunda Hamid yazırdı:

“Müəzzəz və möhtərəm əfəndim həzrətləri.

Hötedən mütərcim bəzi asar və əşarınızı bəndənizə ihda etmək surətilə vaqi olan lütfünüzə hassatən ərzi-şükran edərim. Əsli nəfis olan bu əsərin tərcüməsi də ənfəs olmuş. Himməti-ədəbiyyəniz şayani-təbrikdir. Bir vaxti-müsaiddə ziyarəti-alinizə şitab ilə şifahən də ərzi-minnətdari edəcəyimi bəyan edər və haqqı ustadilərindəki layəzal ehtiramatımı bu vəsiləylə dahi təyid eylərim əfəndim” [1, s.5].

Türk ədəbiyyatının böyüklərindən olan Əbdülhəq Hamidin verdiyi qiymətə rəğmən, “Faust”un Əhməd Cəmil tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin izahlar bölümündə “ədəbi dilimizin, xüsusən inqilabdan sonra keçən müddətdə nə qədər sürətlə inkişaf etdiyini, nə dərəcə dəyişdiyini, necə sadələşib gözəlləşdiyini görmək üçün Əli bəy Hüseynzadənin etdiyi həmin tərcümədən bir parçanı” ironik bir təqdimatla misal gətirirdilər. Misal isə, təbii ki, hər dəfə olduğu kimi, “Faust”un:

*Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill,
Ey zilli-tülüat oluyorsın yenə peyda –*

misralarıyla başlanan hissəsiydi.

Hər iki tərcümənin arasında müqayisələr aparıb üstünlüyü almancadan birbaşa türkcəyə çevirilmiş “Faust”a deyil, rus variantı əsas alınaraq çevirilmiş “Faust”a verənlər, əslində, dilin “sürətlə sadələşdirilməsi” bahasına Hötenin təfəkkür tərzinə, poeziyasına heç də uyğun olmayan bir “Faust”un, daha doğrusu, tərcümədən tərcümənin tərəfində dayanırdılar.

Məncə, bu sözləri Recai Bilginin tərcüməsi barədə də söyləmək mümkündür:
Müqayisə həqiqətləri aydınlaşdırmaq üçün bəs edər:

*“Bəli, yer üzünün allahı – insan,
O qərribə məxluq bu günə qədər
Heç dəyişməmişdir... Bəlkə çox güman,
Sən ilahi nurun parıltısından
Ona verməsəydin bir kiçik zərrə,
Şüur adlandırmaz bunu. Bilmərrə,
Olmazdı heyvandan beşbetər heyvan” [6, s.488].
(Ə.Cəmilin tərcüməsi)*

“Dünyanın kiçik Allahı hep aynı halde ve gene ilk günkü gibi şaşılacak tabiatte. Eger ona göklerin nurundan bir ışık bahşetmemiş olsaydın, her halde biraz daha iyi yaşiyabilecekti. O buna akıl diyor və bunu ancak bütün hayvanlardan daha hayvani olmak için kullanıyor” [7, s.21].
(Recai Bilginin tərcüməsi)

*“Bədbaxt o qədər olmaz idi bir zaman insan,
Etsəydin əgər nuri-səmanı ona pünhan;
Əql ismini vermiş bəşər ol nura dilində,
Heyvanlığı lakin gözəl alətdir əlində” [4, s.124].
(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)*

*“Bəli, başdan-başa, tanrım, qan, qada...
İnsanlar qəm, möhnət, içindədir lap.
Mən də rəhm eləyib, vermərəm əzab!” [6, s.22].
(Ə.Cəmilin tərcüməsi)*

“Hayır, Tanrım! Ben orasını, her zamankı gibi, ciddən fəna buluyorum. İnsanlar sefalet içinde bulduqları zaman onlara acıyorum, hatta bizzat ben bile bu zavallılara eziyet edemiyorum” [7, s.20].

(Recai Bilginin tərcüməsi)

*“Yerdə görürəm hər şeyi nifrinə səzavar!
İnsan o qədər çəkmədə dünyada səfalət
Kim yox həvəsini verməyə biçarəyə zəhmət” [4, s.125].
(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)*

Mefistofel Allah haqqında:

*“Hərdən xoşum gəlir lap bu qocadan,
Onunla aranı vurmamaq şərtidir.
Şeytanın özüylə belə mehriban
Danışmaq, özü də bir kəramətdir” [6, s.24].
(Ə.Cəmilin tərcüməsi)*

Mefistofel Tanrı barədə:

“İhtiyarı arasına görməkdən hoşlanırım və aramızın açılmasından sakınıram. Büyük bir üstadın, şeytanla bile böylə insanca konuşması, çox hoş bir şey doğrusu» [7, s.23].
(Recai Bilginin tərcüməsi)

Mefistofel Rəbbi-ələm haqqında:

*“Bəzən də ziyarət xoş olur Zati-qədimi;
Heç istəməm etmək Ona izhari-ədavət.
Bunca əzəmət, heyrətə şayəstə deyilmi!
Şeytana belə göstəririyor rıfki-nəzakət!..” [4, s.126]
(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)*

Dilimizin sürətli inkişafının göstəricisi Qoca ilə (yaxud Türkiyədə İxtiyar ilə) Zati-qədimin arasındakı fərq qədər dərin və düşündürücüdür.

***

Əli bəy Hüseynzadənin “Faust” tərcüməsini dərindən araşdıranlardan biri də Cavid əfəndi olub. “Faust” faciəsindən çevirmələri qiyaslandıran Hüseyn Cavid Əli bəyin:

*Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill,
Ey zilli-tülüat oluyorsın yenə peyda –*

və Mikayıl Rəfilinin:

*Gəncliyimdə gördüyüm ey dumanlı kölgələr!
Yenə peyda oldunuz bu tutqun nəzərimdə –*

tərcümə misralarını yanaşı gətirib, Əli bəyin yorumunu şeirin musiqisinə, misra vəzninə, fəlsəfi siq-lətinə görə təqdir edib. Rəfilinin çevirisindəki təfəkkür tərzinin isə Höteyə və “Faust”a müvafiq ol-madığını söyləyib [8, s.15].

***

Höte şeiriyyətinin vüsəti, fəlsəfə və romantikası Əli bəydə daha mükəmməl bir şəkildə təza-hür etmişdi. Görkəmli alman dili mütəxəssisi professor Nəzakət xanım Ağazadənin belə fikirləri vardı: “Əli bəy Hüseynzadənin əruz vəznində “Faust”dan etdiyi tərcümə əvəzəlməzdir. Əgər bu gün həmin tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötenin “Faust”unu alarıq” [9, s.6].

Çünki Əli bəyin tərcüməsi Hamid demişkən, “Faust”un “əslə kimi nəfis” yaradılmışdı.

***

Milli ədəbi düşüncəni Höte fəlsəfəsinin cazibəsinə çəkib gətirən Əli bəyin başqa bir məramı da teatrla bağlıydı. 1906-cı ildə o, sanki Hötenin “Faust”una istinad etməklə, eyni zamanda, məmləkətin teatr siyasətini də (həm də ideoloji çalarda) müəyyənləşdirmiş olurdu.

***

İlhamını yüksəklərdən, fəzalardan, həqiqi gözəlliyin bərqərar olduğu aləmi-lahutdan alan Əli bəy Hüseynzadənin “Faust”dan etdiyi tərcümələr, əslində, həm də onun öz romantik sənət kredo-sunu bəyan edirdi. Sonralar bu məktəb yerə enməyəcəyini bəyan və israr edən səma şairi Hüseyn Ca-vidin timsalında əbədi bir ömür qazandı...

ƏDƏBİYYAT

1. Turani A.H. "Bioqrafik müxtəsər məlumat". "Ədəbiyyat qəzeti" 23 noyabr 2007.
2. Nedret Kuran Burcoğlu. "Türkiyede Alman Kültürü ve Goethe", Pınar, 1990. Cilt 6, Sayı 16.
3. Yusuf Akçura. Əli bəy Hüseynzadə. "Türk Yurdu" dərgisi. 14 aprel 1915.
4. Ali Bey Hüseynzade Türkiyede yayınladığı eserleri. İstanbul, "Türk dünyası araştırmaları vakfi", 1992.
5. Гусейнзаде А. Что такое младотуречество // «Каспий», 27 март 1905.
6. Höte İ.V. «Faust» Bakı, «Yazıçı» 1986.
7. J.W. von Poethe. Faust. C: I. Milli Egitim Bakanlığı, 1992.
8. Mehdi Məmmədov. Acı fəryadlar, şirin arzular. Bakı, "Gənclik", 1983.
9. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 4 mart 1988-ci il, №10.

**THE FIRST ACQUAINTANCE OF THE
TURKIC WORLD WITH "FAUST" OR GOETHE
IN THE TRANSLATION OF ALI BEY HUSEYNZADE**

SUMMARY

In the article is dealt with the first translation of the work "Faust" by Goethe, German poet, not only in Azerbaijan, but also in the Turkic world. It is noted that the first translation of a part of the work "Faust" by Ali bey Huseynzade was published in the journal "Malumat" in Istanbul in 1893. It is reviewed the attitude of the Turkish poet, Abulhag Hamid to the translation. Aesthetic-philosophical content of the work "Faust" is compared with other translations in Turkey and Azerbaijan.

**ПЕРВОЕ ЗНАКОМСТВО ТЮРКСКОГО МИРА
С «ФАУСТОМ», ИЛИ ГЁТЕ В ПЕРЕВОДЕ
АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о первом переводе произведения немецкого поэта Гёте «Фауст» не только в Азербайджане, но и во всём тюркском мире. Отмечается, что впервые переведённый Али беком Гусейнзаде отрывок из «Фауста» был напечатан в 1893 году в Стамбуле, в журнале «Мелумат» («Информация»). Приводится известное мнение турецкого поэта Абдулхаг Гамида о переводе. Сверяется соответствие эстетико-философского содержания «Фауста» другим переводам, выполненным в Турции и Азербайджане.